

Т. Зарицька, ст. викладач

ПІСНІ НА СЛОВА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В АНГЛОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДАХ

На початку XIX ст. у період романтичного пробудження народів Європи Україна дала світовій культурі незрівнянного поета-мислителя Тараса Шевченка, творчість якого силою свого полум'яного, мистецького й правдивого слова охопила усі спектри життя народу від побуту до сфери політики, перетнула кордони своєї Батьківщини, внесла нові ідеї й мистецькі засоби в загальнолюдську скарбницю світової культури. Поетична творчість Т. Шевченка – це глибока криниця чистого, високохудожнього слова, пройнятого волелюбними мотивами й палкою любов'ю до свого народу, яка збагатила духовний світ інших народів.

Після виходу "Кобзаря" (1840) у різних країнах світу з'явилися прихильні відгуки про творчість Т. Шевченка. Опубліковані статті, розвідки, окремі видання про неперевершену силу мистецького слова поета та світове значення його творчості.

Англомовна шевченкіана започаткована в 1868 році, коли Агапій Гончаренко (1832–1916), справжнє ім'я і прізвище Андрій Гуманицький – журналіст, перекладач, громадський діяч заснував двотижневик "Вісник Аляски" ("The Alaska Herald") у Сан-Франциско, де опублікував власний прозовий переклад уривків з поеми "Кавказ" під заголовком "Цікаві думки поета Тараса Шевченка". Це перший переклад і публікація творів Т. Шевченка в англомовному світі.

Англомовне критичне шевченкознавство датується 1876 роком, коли американський журналіст Джон Остін Стівенс (1827–1910) опублікував статтю "Т. Шевченко – національний поет Малоросії" ("Chevtchenko – the national poet of Little Russia") в жовтневому випуску Нью-Йоркського місячника "Плеяда" ("The Galaxy") [7]. Зазначена стаття побудована на матеріалі критично-біографічного нарису французького громадського діяча і перекладача Еміля Дюрана (1838–1903) "Національний поет Малоросії" ("Le poète national de la Petite Russie"), в якій він писав, що Т. Шевченко – "це народний поет у найширшому розумінні цього слова. Всі українці знають напам'ять більшість його поезій і співають їх разом із піснями, почутими від своїх батьків або з уст народних співців-кобзарів" [3, 920]. Підкреслюючи глибокий філософський зміст поезій Т. Шевченка, Е. Дюран зазначав, що "всі його твори яскраво свідчать, що він усвідомив свою соціальну місію і поезія була для нього формою соціального пророцтва" [3, 937]. У статті Е. Дюран дав характеристику окремим творам Т. Шевченка й опублікував власні переклади поезій "Садок вишневий коло хати", "Думка" ("Нащо мені чорні брови..."), уривки з поем "Гамалія", "Катерина" й "Мар'яна-черниця". Стаття пробудила інтерес до творчості Т. Шевченка й ознайомила Захід з творчістю великого поета України.

В Англії перша англомовна праця невідомого автора про Т. Шевченка "Південноросійський поет" ("A South-Russian Poet") з'явилася в 1877 році в літературному тижневику "Цілий рік" ("All Year Round"), який видавав Ч. Діккенс Молодший. Стаття спирається на нарис Е. Дюрана і характеризує Т. Шевченка як великого поета, що відтворив дух свого народу.

Докладну інформацію про наявні англомовні переклади творів

Т. Шевченка знаходимо в багатьох працях професора Львівського університету Р. Зорівчак. Дослідивши історію англомовних перекладів творів Т. Шевченка, вона показала зростання поетичної майстерності перекладачів. У статті "Художнє слово України в англомовному світі" вона розділила перекладачів на amatorів (А. Дж. Гантер, П. Канді, Ф. Г. Р. Лайвсей), університетських професорів-славістів (А. П. Коулмен,

К. А. Меннінг), досвідчених перекладачів (П. П. Селвер, О. Івах, К. К. Джіффі (переклав Шевченкову поезію верлібром), Джон Вір) та інших видатних літературних особистостей початку ХХ ст. – Е. Л. Войнич; у наші дні – Віра Річ [4].

В англомовному світі також чимало зроблено для сприйняття літературної спадщини Т. Шевченка.

Американський професор Колумбійського університету Кларенс А. Меннінг (Clarence A. Manning, 1893–1972) – славіст, перекладач творів Т. Шевченка і досліджень слов'янської літератури у статті "Шевченко в англійській літературі" ("Shevchenko in English Literature", 1961) познайомив читачів з досвідченими перекладачами творів Т. Шевченка в англомовному світі. Це професор-славіст Оксфордського університету В. Р. Морфілл (1834–1909), англійська письменниця і композитор Е. Л. Войнич (1864–1960), англійський перекладознавець, фразеограф, перекладач П. П. Селвер (1888–1970), канадська журналістка Ф. Г. Р. Лайвсей (1874–1953), канадські перекладачі А. Дж. Гантер (1868–1940), П. Канді (1881–1947), американські професори-славісти А. П. Коулмен (1897–1974), сам К. А. Меннінг та інші. Автор статті відзначив, що "ім'я і праці Т. Шевченка становлять частину інтелектуальної спадщини вільного світу. Однак, близькість поета до життя та мови народу, сила його мистецького слова – все це робить переклад особливо складним. Неукраїнці, навіть при глибокому вивченні української мови, не зможуть зрозуміти всіх його невлених нюансів та своєрідності його поетичного слова... Ми можемо тільки сподіватись, що з часом, коли молоді українці досконало оволодіють англійською мовою і у майбутньому присвятять себе цій справі, тільки тоді англомовний світ зможе отримати такі переклади, які дають змогу повністю відчувати велич світогляду й поезії Т. Шевченка – поета України" [6, 125].

У процесі роботи над перекладами творів Т. Шевченка англійською мовою виникали труднощі, пов'язані зі стильовими особливостями різних мов, відтворенням метрики й ритміки оригіналу, лексичних форм, передачі національного колориту, розкриття ідейного змісту тощо. Зокрема, сучасна англомовна поезія характеризується більш вільним віршем, ніж поезія Т. Шевченка, до того ж часто складні словесні образи поета не завжди адекватно сприймаються англомовними читачами.

Сучасні перекладачі поезії Т. Шевченка в англомовному світі досягли єдності змісту і форми. В англомовну поезію внесено народнопісенний характер поезії Т. Шевченка, розроблено ритміко-інтонаційний малюнок його вірша, знайдено форми, які розкривають зміст та національну специфіку творів, що зумовлює природне звучання їх англійською мовою. Переважна більшість сучасних англомовних перекладів пісень на слова Т. Шевченка зроблені на високому художньому рівні, з глибоким відчуттям духу Шевченкової поезії. На жаль, іноді зустрічаються неточності, невинуваті пропуски, скорочення, переосмислення

окремих частин тексту, буквалізму, послаблення ідейного звучання оригіналів, порушення норм англійського синтаксису. Однак в цілому всі вони передають основний зміст думки поета і доносять до англомовних читачів неперевершену силу духу, велич, мистецтво і світове значення творчості Т. Шевченка.

Поетичні твори Т. Шевченка з'явилися і розквітли на ґрунті багатой народної поезії, зумовленої історичним, духовним і культурним розвитком українського народу, багато з них стали народними піснями. Однак, Т. Шевченко не копіював народнопоетичної творчості. Він створив особливу поетичну форму, яка перевищувала форму народної поезії і досягла високого рівня словесно-образної виразності.

Поезія Т. Шевченка є прикладом зв'язку музики і поезії. Вона характеризується різноманітністю побудови строфіки, своєрідними композиційними особливостями, розгалуженою ритмомелодикою і яскравим вираженням громадського пафосу. Про природну музичну обдарованість і композиторські здібності Т. Шевченка маємо свідчення його сучасників. Відомо, що Т. Шевченко був автором музики до деяких своїх поезій. Сам Т. Шевченко знав багато народних пісень, любив співати, мав гарний голос, співаючи переймався піснею й хвилював слухачів. На жаль, за його життя ніхто не записав мелодії пісень, щоб показати сучасникам коло музично-фольклорних інтересів поета. Збирання зразків народної музики почалось тільки в другій половині ХІХ століття, з появою збірників М. Лисенка, вже після смерті Т. Шевченка, тому багато з того, що звучало в ті часи, для нас втрачено.

Пісні на слова Т. Шевченка – це окремий жанр у народнопісенній творчості, особливістю якого є індивідуальне начало в творчому процесі. Музику до текстів пісень створювали композитори-класики в душі народних пісень, поглиблюючи їх емоційно-сміслову виразність, збагачували новими рисами і повертали народу в новій формі.

До народнопісенного репертуару перейшли ті поезії Т. Шевченка, що своїми мотивами, образами, символікою й ритмікою перегукувалися з народними піснями. Найчастіше – це пісні про безталанне життя сироти, козака та тяжку жіночу долю: "Тече вода в синє море...", "Така її доля", "Нащо мені чорні брови"; пейзажна лірика: "Садок вишневий коло хати...", "Реве та стогне Дніпр широкий...", "Зоре моя вечірняя...", "Сонце заходить, гори чорніють"; поезії-медитації: "Думи мої, думи мої...", "Минають дні, минають ночі"; історико-політична лірика: "Заповіт", "За байраком байрак". Його твори стали шедеврами світової пісенної класики. Т. Шевченко один із наймузикальніших поетів світу. Близько 250 його поезій стали народними піснями. Процес переходу поезій Т. Шевченка у народний репертуар триває. Кожне покоління композиторів і самодіяльних митців поповнює його новими зразками.

Наскільки майстерно передано ритмомелодикою та поетичну інтонацію пісень на слова Т. Шевченка в англомовних перекладах та їх звучання

на українську музику, простежимо на конкретних піснях.

Пісня на слова Т. Шевченка "Садок вишневий коло хати" ("Вечір" 13–30 травня 1847 р.) – ліричний шедевр, написаний в казематі Третього відділу Санкт-Петербурга. Естетична сила твору – в життєстверджуючому настрої. У словах і образах вірша поет втілює мрію про вільну Україну.

Перекладачка Віра Річ (Vera Rich, р. н. 1936) проникла у світ думок поета і досить адекватно передала колорит українського весняного вечора та мрію поета про щасливе гармонійне життя. Переклад відповідає оригіналу як за формою, так і за змістом. Збережено ритміку і метрику першотвору. Доведено, що своєрідність і неповторність інтонаційної будови поетичної майстерності Т. Шевченка можуть бути відповідно відтворені англійською мовою.

Садок вишневий коло хати, Cherry-trees bloom by the house yonder,
Хрущі над вишнями гудуть. Above the cherries the May bugs
hum, Плугатарі з плугами йдуть, The ploughmen from the furrows
come, Співають, ідучи, дівчата, Singing, the girls now homeward
wander, А матері вечерять ждуть. [9, Т.2, 17]. And mothers wait the meal
for them.

[1].

Поезія "Вечір" ("Садок вишневий коло хати...") стала популярною народною піснею, яка легко співається на українську музику в англійському перекладі. Твір покладений на музику відомими композиторами А. Вахняніним, М. Лисенком, П. Чайковським, Я. Степовим, Г. Хоткевичем та ін.

Англійська поетеса, перекладачка з германських і слов'янських мов Віра Річ у 1960–1969 роках опублікувала 51 переклад творів Т. Шевченка. У 1961 році вийшла друком збірка "Пісня з темряви" ("Song out of darkness"), до якої увійшло 38 творів Т. Шевченка, перекладених вперше. У 2007 році в Києві побачило світ унікальне видання книги "Тарас Шевченко. Вибрана поезія. Живопис. Графіка" ("Taras Shevchenko. Selected Poems. Paintings. Graphic Works") українською та англійською мовами, упорядковане відомим літературознавцем С. Гальченком. У книгу увійшло 92 твори Т. Шевченка в перекладах В. Річ, репродукції картин і дослідження академіка І. Дзюби про творчість поета в українському і загальносвітовому контекстах.

Пісня на слова Т. Шевченка "Реде та стогне Дніпр широкий..." (заспів до балади "Причинна", 1837) поетично й виразно звучить у перекладі Джона Віра (John Weir, 1903–1983). Перекладач глибоко проник у дійсність, яка відтворена в тексті пісні, дотримуючись художньої манери поета, дав достовірне уявлення про оригінал. Дж. Вір знайшов семантичні, образні і ритмічні відповідники, зміг передати всю гаму емоційних тонів поетеси Т. Шевченко – зачарованої краси української ночі та могутню силу широкого Дніпра. При цьому він використав чотиристопний ямб та перехресне римування, алітерації й відтворив

мелодійність різноманітних звукових образів та музичних ефектів буряної ночі на Дніпрі.

Реве та стогне Дніпр широкий, The mighty Dnieper roars and bellows,
Сердитий вітер завива, The wind in anger howls and raves,
Додолу верби гне високі, Down to the ground it bends the
willows,

Горами хвилю підійма. [9, Т. 1, 73]. And mountain-high lifts up the waves

[10, 25].

Це високохудожній здобуток англomовної шевченкіани. Дж.Вір подбав, щоб переклад жив тим же самим внутрішнім життям, що й оригінал. Як автор критико-біографічного нарису про Т. Шевченка "Співець України" ("Bard of Ukraine", Toronto, 1951), він опублікував переклади творів Т. Шевченка "Вибране" ("Selections", Toronto, 1961). У 1988 році вийшла друком доповнена збірка його перекладів "Т. Шевченко. Вибрані твори. Поезія та проза" ("Taras Shevchenko. Selections. Poetry and Prose", Kiev).

Поетичну обдарованість при перекладі пісні "Реве та стогне Дніпр широкий..." показала також і Віра Річ. Вона досягнула своєрідності художньої манери Шевченка-лірика, передала гами емоційних тонів оригіналу, при цьому зберегла змістовну точність, стилістичні та естетичні функції й ритмічну структуру першотвору.

Roaring and groaning rolls the Dnipro,
An angry wind howls through the night,
Bowing and bending the high willows,
And raising waves to mountain heights [8, 73]

Ритмомелодійна будова пісні "Реве та стогне Дніпр широкий..." привернула увагу багатьох музикантів. Композитор Д. Крижанівський написав музику до пісні, яка стала народною. Мелодію Д. Крижанівського обробляло багато композиторів, зокрема М. Лисенко, Г. Хоткевич, Г. Давидовський, Л. Ревуцький, В. Косенко. Партитура музики співвідноситься із звукопісенною системою англomовного перекладу і легко співається на українську народну музику.

Пісня на слова Т. Шевченка "Заповіт" ("Як умру, то поховайте...") написана 25 грудня 1845 року в Переяславі. Це один із зразків світової політичної лірики, проникнутий пафосом суспільно-політичної боротьби, спрямованої на побудову нового, вільного, гармонійного суспільства. Пісня знайшла відгуки в серцях світової громадськості і нараховує більш як 200 перекладів різними мовами. Серед досвідчених перекладачів слід відзначити Етель Ліліан Войнич (Ethel Lillian Voynich, 1864–1960), чий переклад не втратив художньо-естетичної цінності й сьогодні. Вона майстерно відтворила багатство змісту та своєрідність стилю й динамічно-мінливу ритміку твору, а також постійні переходи від одного розміру до іншого, зумовлені бажанням автора якомога точніше передати власну думку, почуття та настрої.

Як умру, то поховайте

Dig my grave and raise my barrow

Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте...[9, Т. 1, 371].

By the Dnieper-side
In Ukraina, my own land,
A fair land and wide...
Bury me, be done with me,
Rise and break your chain,
Water your new liberty,
With blood for rain...[2].

Е. Войнич почала перекладати твори Т. Шевченка ще в 90-х роках ХІХ ст. і тільки 1911 року в Лондоні вийшла друком збірка "Шість ліричних поезій Тараса Шевченка і "Пісня про купця Калашникова" Михайла Лермонтова" ("Six Lyrics from the Ruthenian of Taras Shevchenko, also the Song of Merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov").

До збірки ввійшли такі ліричні поезії Т. Шевченка: "Заповіт", "Зоре моя вечірняя...", "Минають дні, минають ночі...", "Мені однаково чи буду...", "Минули літа молодії", "Косар". У передмові до книжки Е. Войнич подала нарис життя і творчості Т. Шевченка, де охарактеризувала поета як лірика світового значення.

Текст "Заповіту" – одного з найдосконаліших зразків світової політичної лірики – покладали на музику М. Лисенко, М. Вербицький, К. Стеценко та інші. Особливої популярності набула пісня на музику Г. Гладкого. Написано кілька музичних творів великих форм: кантати С. Людкевича, симфонічна поема Р. Глієра, кантати Б. Лятошинського, В. Барвінського, Л. Ревуцького та ін. Музичні твори різних жанрів на тему поезії "Заповіт" написали П. Демуцький, Я. Степовий, Д. Аракішвілі та ін. Відомо понад 60 музичних інтерпретацій цього твору.

Англійською мовою пісня "Заповіт" також широко відома в перекладі Дж. Віра (1961). Перекладач відтворив всю глибину почуття поета-борця за волю. Зазначимо, що він дотримувався точного відтворення форми, не порушуючи інтонації, ритмічної структури й мелодики пісні.

When I die, let me be buried Oh bury me and rise ye up
In beautiful Ukraine, And smash your heavy chains
My tomb atop a hillock high And water well with evil
blood Amid the spreading plain... The freedom of Ukraine. [10, 79].

Високої поетичної майстерності В. Річ досягла й при перекладі пісні "Заповіт". Вона зберегла своєрідність художньої та інтонаційної манери поета при передачі особистих роздумів та полум'яних закликів до боротьби за волю.

When I die, then make my grave Make my grave there – and arise,
High on an ancient mound, Sundering your chains,
In my own beloved Ukraine, Bless your freedom with the
blood In steppeland without bound. Of foemen's evil veins! [8, 321].

Пісня на слова Т. Шевченка "Думи мої, думи мої..." (Петербург, 1839)

– поетичний вступ до "Кобзаря", в якому розкриваються основні ідеї, теми, настрої всієї збірки. Сучасна перекладачка В. Річ досягла повної змістовної адекватності у перекладі пісні й показала, що інтонаційна будова творчості Т. Шевченка може жити в новому мовному середовищі.

Думи мої, думи мої, O my thoughts, my heartfelt thoughts,
Лихо мені з вами! I am troubled for you!
Нащо стали на папері Why have you ranged yourselves on
папер Сумними рядами?.. In your ranks of sorrow?.. [12, 8].
[9, Т. 1, 12 4].

При перекладі стильових особливостей вірша перекладачка прагнула зберегти образність поетичної мови Т. Шевченка, її емоційну насиченість. Вона підбирала відповідні епітети, повтори, порівняння, мовностилістичні паралелі, які б відтворювали загальну будову поетичного твору і не суперечили узусу англійської лексики. Музику на пісню писали композитори І. Біликовський, С. Воробкевич, Я. Степовий, Є. Козак та ін.

Пісня на слова Т. Шевченка "Думка" ("Тече вода в синє море...") написана у Петербурзі в 1838 році. Мотив пісні характерний для ранньої творчості Т. Шевченка: молодий козак марно шукає долі за морем. Перекладач К. А. Меннінг, не порушуючи образно-стилістичної тканини твору, майстерно передає ритмомелодику пісні та поетичну інтонацію оригіналу, гранично близько відтворює всі лексичні одиниці, повністю зберігаючи смислову й лексичну точність.

Тече вода в синє море, Water flows into the blue sea,
Та не витікає, But it never leaves it.
Шука козак свою долю, A young Kozak seeks his fortune,
А долі немає. [9, Т. 1, 79]. Seeks, but does not find it. [11, 120].

К. А. Меннінг багато років працював над перекладами творів Т. Шевченка. Перший його переклад – уривок вступу до поеми "Гайдамаки" був зроблений 1928 року. В 1945 р. вийшла друком збірка перекладів з коментарями "Тарас Шевченко. Вибрані поезії" ("Taras Shevchenko. Selected Poems"). Ця збірка містить четверту частину всієї віршованої спадщини Т. Шевченка. У статті "Тарас Шевченко як світовий поет" ("Taras Shevchenko as a world poet", 1945) К. А. Меннінг зазначив, що "...Шевченко – один з найбільших майстрів світової поезії". Музику до твору писали В. Заремба, Я. Степовий, Г. Хоткевич, Ю. Мейтус та ін.

Пісня на слова Т. Шевченка "Сонце заходить, гори чорніють" (1847, Орська фортеця) має загальнолюдську основу, пов'язану з біографією поета, проникнута почуттями й спогадами про Україну. Лірична тема вірша розвивається поступово, з заходом сонця міняється картина степового вечора.

Сонце заходить, гори чорніють, The sun goes down beyond the hill,
Пташечка тихне, поле німіє, The shadows darken, birds are still;
Радіють люде, що одпочинуть, From fields no more come toilers' voices

А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
[9, Т. 2, 35].

In blissful rest the world rejoices.
With lifted heart I, gazing stand,
Seek shady grove in Ukraine's land [5].

Перекладач А. Дж. Хантер (A. J. Hunter, 1868–1940) намагався максимально точно відтворити ритмомелодику поетичної мови поета і передати зміст твору. Його переклад звучить природно, легко, безпосередньо і дає достовірне уявлення про оригінал. Дж. Хантер не був поетом і не завжди міг передати багатство Шевченкової поезії. Зайві рядки в його перекладі пояснюються короткими Шевченковими реченнями. А. Дж. Хантер – канадський перекладач шотландського походження, який працював лікарем і місіонером серед українських емігрантів, зацікавився творчістю Т. Шевченка, вивчив українську мову, переклав 23 Шевченкові твори і видав їх під назвою "Кобзар України" (1922), до якого протягом десятиріч зверталися як до найповнішого видання творів Т. Шевченка англійською мовою.

Переклад В. Річ пісні "Сонце заходить, гори чорніють" – поетично виразний, позначений високим ступенем точності відтворення образно почуттєвої картини літературної мініатюри. Перекладачка також точно відтворила музичну структуру оригіналу, не зруйнувала мелодії, а гармонійно поєднала з нею поетичну природу оригіналу й талановито відтворила його англійською мовою. Музику до твору писали М. Лисенко, В. Заремба, К. Стеценко.

The sun sets, and dark the mountains become,
The little bird hushes, the plain has grown dumb,
The people rejoice that slumber is nearing,
And I look: and I fly with my heart in my dreaming
To a dark orchard in far Ukraina .[8, 353].

Варто зазначити, що сама Віра Річ має чудовий голос, співає українські пісні, зокрема на слова Т. Шевченка, як українською, так і англійською мовами. Вона переконана, що тільки за умов поетичного таланту, тяжкої праці та глибокої ерудиції можна передати красу і велич творів Т. Шевченка.

Висока поезія Т. Шевченка співзвучна з кращими ідеалами людства. Вона мелодійна, повна внутрішньої краси, близька й зрозуміла народам світу. Англомовні переклади поезій великого Кобзаря мають художньо-естетичну цінність і належать до найкращих здобутків світової шевченкіани. Пісні на слова Т. Шевченка зайняли чільне місце в англомовній культурі, їх можна почути у виконанні найкращих співаків, хорів та оркестрів.

1. Архів автора; 2. *Voynich E.* Six lyrics from the Ruthenian of Taras Shevchenko, also The Song of the Merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov. – London, 1911; 3. *Durand E.* Le poète national de la Petite Russie // *Revue des Deux Mondes*, 1876. – Т. IX; 4. *Зорієчак Р.* Художнє слово України в англомовному світі. Українознавство в розбудові держави. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції.

Київ, 14–16 жовтня 1993 року. – К, 1994; 5. *The Kobzar of the Ukraine: Select. Poems of T. Shevchenko / Done into English verse by A.J. Hunter.* – Winnipeg, 1922; 6. *Manning C. A. Shevchenko in English Literature. Our Shevchenko. A collection of Works Commemorating the Centennial of Poet's Death. 1861 – 1961.* Published by "Svoboda", Jersey City – New York; 7. *Stevens J. A. Chevchenko – the national poet of Little Russia // The Galaxy, 1876.* – Oct. – Vol. 22. – № 4; 8. *Тарас Шевченко. Вибрана поезія. Живопис. Графіка* ("Taras Shevchenko. Selected Poems. Paintings. Graphic Works").К., 2007; 9. *Тарас Шевченко. ПЗТ у 12 т.Т.1, Т. 2.* Київ, 2001; 10. *Shevchenko T. Selections / Transl. by J. Weir.* – Toronto, 1961; 11. *Shevchenko T. Selected poems / Transl. with an introd. By C. A. Manning.* – Jersey City, New Jersey, 1945. – V; 12. *Shevchenko T. Song out of darkness: Selected poems / Transl. by V. Rich.* – London, 1961.